

ASHTARXONIYLAR DAVRIDA MARKAZIY VA MAHALLIY HOKIMIYAT BOSHQARUVI

Fattullayev Farrux Fazliddin o'g'li
BuxDu tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Ashtarxoniylar davrida Buxoroda markaziy va mahalliy hokimiyat boshqaruvi yuzasidan fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: jo'ybor shayxlari, "Ubaydullanoma", biri «Buxoro yer hujjatlari», Qo'ng'iroq, Mang'it, Nayman, Do'rmon.

Ashtarxoniylar davrida davlat tizimi va boshqaruvi o'z tuzilishi, mohiyati jihatidan shayboniylar davridagidan deyarli farq qilmas edi. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga doir masalalar rasman oliy hokimiyat boshlig'i xon ixtiyori bilan hal qilinardi. Markaziy va mahalliy hokimiyat boshqaruvida ham shayboniylar davrida amalda bo'lgan lavozimlar saqlanib qolgan. Ashtarxoniylar davrida saroy qutlovi davlat lavozimi joriy etilib, u davlat mablag'i hisobiga amalga oshiriladigan qurilish, suv inshootlari barpo etish va obodonchilik ishlarini boshqargan. Buxoro xonligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga, viloyatlar tumanlarga bo'linib boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan¹.

Harbiy sohada doimiy qudratli harbiy qo'shin, markaziy harbiy qo'mondonlikning yo'qligi, qo'shinning zaonaviy qurol-yarog'lar, zambaraklar bilan ta'minlanmaganligi Buxoro xonligining harbiy jihatdan o'ta zaiflashuviga olib keldi. Ashtarxoniylar davrida yerga egalik qilishning, ilgarigi asrlarda amalda bo'lganidek mulki sultoniy, xususiy mulk, vaqf yerlari shakllari mavjud edi. Mulki sultoniy davlat yerlari hisoblanib, undan keladigan daromad xon xazinasiga kelib tushardi. Davlat yerlaridan o'sha joylarda yashagan dehqonlar foydalangan, ular yerni ishlatib, olingan hosildan xiroj solig'i to'laganlar².

Xon tomonidan davlat yerlarini soliqqa tortmaslik sharti bilan yirik boylar va saroy amaldorlariga sotish hollari ham yuz berdi. Xususiy mulk egalari u yerlarda o'zlari ishlamas edi, yersiz dehqonlarga ijaraga berib, ularni zo'ravonlik bilan ishlatib, katta daromad olardilar. Diniy mahkamalarga mulki sultoniy hisobidan berilgan u yerlar, masjidlar, xonaqohlar, qabristonlar vaqf mulki hisoblanardi. Vaqf mulkidan

¹ Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи: (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Тошкент: Шарқ, 2001, - Б.86.

² То'rayев Н. Бухоро тарихи. О'қув қўлланма. – Бухоро: Дурдона, 2020. – Б.78.

ham soliq olinmas edi¹. Ko'chmanchi chorvador qabilalar ham katta-katta yerlarni egallab, o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan bo'ldilar. Natijada Qo'ng'iroq, Mang'it, Nayman, Do'rmon va boshqa aholi yashaydigan yirik manzilgohlar vujudga keldi. Barcha mulk shakllariga xos xususiyat shunda ediki, ularda yersiz kambag'al dehqonlar ijara hisobiga mehnat qilganlar.

XVIII asrga oid ayrim manbalar Zarafshon va Farg'ona vodiysidagi dehqonlarning o'z yerlaridan qochib ketishi holatlari haqida ham ma'lumotlar beradi. Hukmdorlar soliq va o'lponlarni o'z vaqtida va doimiy yig'ib olish uchun ham mamlakat iqtisodiyatini ko'tarishga harakat qilsalarda, bu harakatlar aksariyat hollarda samarasiz tugardi. XVII asrning boshlariga kelib ko'plab sug'oriladigan yerlar jo'ybor shayxlariga berilgan. Shariat qonunlariga ko'ra, suv sotilmasligi va sotib olinishi mumkin bo'lmasa-da, boy amaldor va ruhoniylar yer egalari sug'orish kanallarining xo'jayinlari edilar.

XVII asr 80-yillarining oxirlarida Xiva hukmdorlarining ko'plab hujumlari natijasida kelib chiqqan suv ta'minotining buzilishi Ashtarxoniylar davlatidagi ko'pgina viloyatlarda, ayniqsa, Samarqand, Qarshi, Farg'ona viloyatlarida ocharchilikka sabab bo'ldi. Manba tili bilan aytilganda, dehqonlarda tariq va bug'doy noni yo'q edill. Siyosiy beqarorlik va o'zaro urushlar davom etib turgan og'ir sharoitda ham dehqonlar o'z xo'jaliklarini davom ettirishga harakat qilganlar. Buxoro xonligining asosiy dehqonchilik hududi Zarafshon vohasi edi. So'nggi o'rta asrlar mualliflari boshqa viloyatlarda ham ekinlar va bog'-rog'lar mavjudligi haqida ma'lumotlar beradilar. Misol uchun, Farg'onaning ajoyib bog'lari va dalalari, Qarshining sug'oriladigan yerlari, Toshkent vohasining tog'li g'allakor tumanlari, Termizning yaxshi qovunlari va g'allasi, Shahrisabzning yaxshi hosil beruvchi yerlari haqida ma'lumotlar bor.

Ashtarxoniylarning davlat tizimi va ma'muriy boshqaruvi o'z tuzilishi hamda mazmun - mohiyatiga ko'ra, shayboniylar davri davlatchiligidan deyarli farq qilmas edi. Manbalarning ma'lumot berishicha XVII–XVIII asrning birinchi yarmi davlat boshqaruvida hokimiyat markazda ham viloyatlarda ham asosan bir idora – dargohda mujassamlashib borgan. Shuningdek, shayboniylar davrida bo'lgani kabi ashtarxoniylar davrida ham davlat tizimida o'troq turmush tarzi 395 an'analari bilan birga ayrim yarim ko'chmanchilarga xos udumlar ham saqlanib qolgan. Bu davrda ham xon rasman oliy hokimiyat boshlig'i bo'lib, davlatdagi ichki va tashqi siyosatga bog'liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan hal etilgan.

Barcha oliy farmonlar xon tomonidan joriy etilib, uning nomidan tangalar zarb qilinar, xonning nomi xutbaga qo'shib o'qilardi. Ammo, amaldagi boshqaruvda

¹ To'rayev H. Buxoro tarixi. O'quv qo'llanma. – Buxoro: Durdon, 2020. –B.58.

ko'pgina ashtarxoniy hukmdorlari saroydagi katta mavqega ega bo'lgan amaldorlar hamda yirik ulamolar qo'lida qo'g'irchoq edilar. Nodirmuhammad, Subxonqulixon, Ubaydullaxon kabi xonlar markaziy hokimiyat obro'sini ko'tarishga, bebosh amirlar mavqeini cheklashga harakat qilgan bo'lsalar-da, ularning bu harakatlari deyarli samara bermadi. Bu davrda markaziy davlat boshqaruvi saroy amaldorlari qo'lida to'plangan bo'lsa, joylardagi mahalliy hokimiyat viloyat hokimlari ixtiyorida bo'lgan.

Ashtarxoniylar hukmronligi yillarida ham naqib, otaliq, parvonachi, dodxoh, devonbegi, qushbegi, chuhraboshi, yasovul, inoq, qurchi, harbiy qozi, harbiy mufti, eshikog'aboshi, mirzaboshi, saroy kutubxonasi boshlig'i, dasturxonchi kabi lavozimlar mavjud bo'lgani ma'lum. Shu bilan birga ularning ayrimlarida sifatli o'zgarishlar yuz berganini ham ta'kidlash lozimdir. A.Ziyo tadqiqotlariga ko'ra, otaliqning vazifasi XVI asrda asosan joylardagi boshqaruv tizimi bilan bog'liq bo'lsa, ashtarxoniylar davrida, ayniqsa Abdulazizxondan boshlab, otaliqning markazdagi mavqeyi kuchaya boshladi.

Masalan, Abdulazizxon Buxoro taxtiga chiqqach poytaxtdagi otaliq vazifasini o'sha paytda eng kuchli mavqega ega bo'lgan Yalangto'shbiyga taklif qilgan. Otaliqning mavqeyi Subxonqulixon davrida ham baland bo'lib, eng muhim harbiy ishlar (masalan, xivaliklarning Buxoroga tahdidini qaytarish, Xuroson yurishi) otaliqqa yuklatilgan. "Ubaydullanoma" asarida otaliqqa umdat al-umaro, ya'ni butun amirlar tabaqasining tayanchil degan ta'rif berilgan. Abulfayzxon davridagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiylar juda katta mavqeyiga ega bo'lib, ular oxir-oqibat sulola vakillaridan hokimiyatni butunlay tortib olishga muvaffaq bo'ldilar. Ashtarxoniylar, xususan Ubaydullaxon va Abulfayzxon davrlarida qo'shbegi lavozimidagi amaldorlarning ham mavqeyi o'sgan. Aniqrog'i shu mansabdagi shaxsning mavqeyi ko'tarilishi bilan u egallab turgan lavozimning ham ahamiyati yuksalgan.

Sharqshunos Anke fon Kyugelgen ma'lumotlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ashtarxoniylarning so'nggi vakillari davlatni boshqarish, uni mustahkamlash va davlatning ichki hamda tashqi xavfsizligi masalalariga jiddiy e'tibor qaratmaganlar. Buning oqibatida joylardagi ichki siyosiy nizolarni hal etish va Eron davlati tomonidan bo'lgan tashqi xavf oldida mamlakat ojiz bo'lib qolgan edi. Shu bilan birga, obyektiv sabablar bilan bir qatorda, bizning fikrimizcha, mamlakatda bunday xavfli vaziyatning yuzaga kelishiga quyidagi uchta subyektiv omil va voqealar ham muayyan darajada o'zining ta'sirini o'tkazgan:

Birinchi, xonlikning muhim hududiy markazlaridan biri hisoblangan hamda mamlakatning asosiy iqtisodiy, ma'rifiy va harbiy resurslari joylashgan Samarqand bekligini xonning asosiy raqiblaridan biri bo'lgan Rajab Sulton boshqaruviga o'tishi. Ikkinchi, nomusulmon bo'lgan jo'ng'orlar quvg'inidan qochgan qozoq ulamolariga

nisbatan xon hokimiyati tomonidan yetarli e'tibor bo'lmaganligi va buning oqibatida musulmonlar o'rtasida katta obro'ga ega bo'lgan ushbu ulamolarning yetti yil davomida sarson-sargardonchilikda bo'lishlari aholining xonga bo'lgan hurmate'tiborini yo'qolishiga olib kelgan; Uchinchidan, xonning bevosita yo'l qo'yib berishi natijasida Ibodullo xitoy va uning tarafdorlari tomonidan muqaddas qadamjo hisoblanadigan Xo'ja Bahovuddin xonaqosining vayron etilishi aholining kuchli noroziligini kelib chiqishiga sabab bo'lgan.

Binobarin, 1721–1722-yillarda Samarqandning Rajab Sulton boshqaruviga o'tishi nafaqat Buxoro xonligiga qarshi qaratilgan g'alayon sifatida, balki mamlakat zaiflashuvining asosiy sabablaridan biri sifatida baholanadi. Qozoq va qoraqalpoqlarning 1723-yildan 1730-yilgacha davom etgan isyonining asosiy sababchilaridan biri ham Rajab Sultonning yaqin kishisi Shahrisabz hokimi Ibrohimbiy Kenagas edi. Buning oqibatida, Abulfayzxon va uning harbiy qo'shini isyonchi kuchlar oldida himoyasiz qolgan edi. Mamlakatda tinimsiz davom etayotgan g'alayonlar natijasi o'laroq hamda o'sha davrda ro'y bergan tabiiy ofatlar (surunkasiga uzoq muddat yomg'ir yog'ishi) sababli haydaladigan yerlarning dehqonchilik uchun yaroqsiz ahvolga kelishi va o'z navbatida aholining katta qismini Samarqand va Miyonqol hududlarini tark etishga majbur etgan.

Bu davrga oid yer huquqiga bag'ishlangan muhim manbalardan biri «Buxoro yer hujjatlari» to'plami bizgacha yetib kelgan. "Unda XVII–XIX asrlarda butun O'zbekiston hududidagi yerga egalik qilish va undan foydalanish tartibini ko'rsatuvchi qoidalar, davlat boshliqlarining bu boradagi farmonlari, sud hujjatlari haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Hujjatlarda, jumladan, vaqf mulkini almashtirish, xususiy yer egaligi huquqining davlat tomonidan buzilib turishi, g'alla uyumlarini muhrlash va boshqa shu kabi yerga oid munosabatlar tartibga solinadi. Masalan, mulkning vaqfga aylanishi unga egalik qilish va uni tasarruf etishda muhim o'zgarishlar kelib chiqqan, ya'ni uni olish-sotish, almashtirish mumkin bo'lmay qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Мухаммаджанов Р. Неъматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. -Т.:Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси,1957. - 224 б.
2. То'rayev Н. Бухоро тарихи. О'quv qo'llanma. – Buxoro: Durdona, 2020. – B.78.